

⁴ Можливо, автори використали більш повний звіт В. Є. Гезе, ніж той, що був опублікований в АЛЮРі, бо в їх статті є ряд відомостей, яких немає в цій публікації. Так, не збігаються дані про розмір поховальної ями: 3,5×3 м (АЛЮР, с. 213) або 6×5 м (*Miller A. et de Mortillet A.* Вказ. праця, с. 277).

⁵ Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья, 1902, вып. 5, с. 18.

⁶ Ростовцев М. И. Представление о монархической власти..., с. 13.

⁷ Там же, с. 13, прим. 1.

⁸ Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд.— МАР, 1914, вып. 34, с. 88, прим. 1.

⁹ Артамонов М. И. Антропоморфные божества..., с. 61. Слід відзначити, що ініціали В. Є. Гезе подано в статті М. І. Артамонова помилково (М. Гезе).

¹⁰ Толстой И. И., Кондаков Н. П. Русские древности в памятниках искусства, 1898, вып. 1, с. 49.

¹¹ Ростовцев М. И. Представление о монархической власти..., с. 13.

¹² Граков Б. Н. Скифский Геракл, с. 7.

¹³ Ростовцев М. И. Представление о монархической власти..., с. 7.

¹⁴ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.— САИ, 1970, вып. Д1-27, табл. XXXI, 443.

¹⁵ Филов Б. Надгробный могилы при Дуванлий въ Пловдиско. София, 1934, табл. III, с. 203, рис. 215.

¹⁶ Ганіна О. Д. Античні бронзи з Пішаного. К., 1970.

¹⁷ Онайко Н. А. Античный импорт..., табл. XVI, 446.

¹⁸ Кириллин Д. С. Отчет о раскопках курганной группы «Три брата» в 1965 г., альбом.— НА ІА АН УРСР.

¹⁹ Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд, с. 79—93, табл. I—III; Бідзія В. І. Дослідження Гайманової Могили.— Археологія, 1971, вип. 1, с. 52, рис. 8.

²⁰ Онайко Н. А. Античный импорт..., табл. XXIX, 435; Бідзія В. І. Вказ. праця, с. 52—53, рис. 9, 10; Зограф А. Н. Античные монеты.— МИА, 1951, № 16, табл. XXXIX, 35, 37; XL, 23.

С. С. БЕССОНОВА, Д. С. РАЕВСКИЙ

Золотая пластина из Сахновки

Резюме

Статья посвящена интересному памятнику скифской торевтики IV в. до н. э.— золотой пластине от головного убора, найденной при раскопках В. Е. Гезе у с. Сахновка бывшего Каневского уезда на правобережье Днепра. Композиционные и стилистические особенности изображения на пластине послужили в свое время причиной настороженного отношения к ней со стороны ряда специалистов, хотя ее подлинность признавалась такими авторитетными исследователями, как М. И. Ростовцев и М. И. Артамонов. В результате пластина практически почти не использовалась специалистами при анализе скифских памятников с сюжетными антропоморфными изображениями. Однако именно эти особенности и могут служить дополнительным источником по истории создания пластины, которая, по нашему мнению, является не очень умелым эстампажем с металлического сосуда типа куль-обского или воронежского.

Особенно убеждают в подлинности пластины такие детали изображения, которые повторяются лишь на более поздних памятниках и, следовательно, не могли быть известны фальсификаторам (кисти на горитах, фигура музыканта со струнным инструментом и др.). Признание подлинности сахновской пластины открывает возможности для различных аспектов анализа этого интересного памятника.

О. В. СУХОБОКОВ

До питання про пам'ятки волинцевського типу

В 40-х роках нашого століття серед слов'янських старожитностей Дніпровського Лівобережжя було виділено групу пам'яток, названих пам'ятками волинцевського типу¹. В дійсності вони відомі ще з кінця XIX ст., коли поблизу с. Малі Будки (колишньої Полтавської губернії) селяни під час оранки знайшли кілька горщиків з трупоспаленнями, виявлених в орному шарі². У 1906 р. М. О. Макаренко на цьому полі

заклав понад 15 траншей і розкопав ще кілька поховань з залишками трупоспалень у горщиках³.

Проте на той час могильник не дістав належної інтерпретації, хоч умовно й був віднесений О. А. Спіциним до пізніх проявів «культури полів поховальних урн»⁴. Сталося так, що ці пам'ятки тривалий час залишалися поза увагою дослідників. Про них згадали в 1941 р., коли поблизу м. Сосниці Чернігівської області випадково було знайдено могильник з матеріалами, аналогічними малобудківським. Дослідження було відновлено у 1948 р., а частину матеріалів опубліковано⁵. Тоді ж експедицією Інституту археології АН УРСР в околицях с. Волинцеве Сумської області досліджувалися поселення та могильник з специфічною керамікою, відомою як посуд волинцевського типу⁶. Саме з цього часу набуває поширення назва пам'яток, що посідають особливе місце серед слов'янських старожитностей, які передують утворенню Київської Русі.

Поселення волинцевського типу розташовані у заплаві річок, де займають пологі схили останців та окремих підвищень поблизу води. В деяких випадках площа їх досить велика. Так, Волинцевське поселення має площу 6 га^7 , тоді як Битицьке — 7,5 тисяч м^2 ⁸. На поселеннях виявлено від 10 до 30 жител та приміщень господарського і виробничого призначення. Житла, заглиблені в ґрунт на 0,6—1,4 м, мали прямокутну в плані форму і розміри від 12 до 30 м^2 . Конструктивно вони поділяються на дві групи: зрубні та з плетеними з лози стінками, що потім обмащувалися глиною. Переважають споруди першого типу. Для них характерні стінки, складені з колод (0,25—0,35 м завтовшки). Їхня внутрішня поверхня іноді зтісувалася (Волинцеве). Деревини в кутках з'єднувалися в «обло». Перекриття жител утворювали колоди, які одним кінцем спиралися на гребінь, а другим безпосередньо на землю. Зверху насипався товстий шар ґрунту.

Житла другого типу мали стовпову конструкцію. Стовпи розташовувалися по кутках і підтримували стінки та дах, який, можливо, був двосхилим.

Суттєвою деталлю волинцевських жител була піч, яку вирізували в останцях материкової глини під час спорудження самих будівель, а склепіння пічок складалося з спеціально виготовлених та обпалених глиняних вальків різноманітної форми. Господарські ями звичайно були розташовані в житлових приміщеннях, але в деяких випадках їх підб'ю виходили за межі жител (Волинцеве, Битиця).

На окремих поселеннях зафіксовано певні елементи планування. Так, на Волинцевському поселенні житла розміщувались у два ряди вздовж країв майданчика на відстані 10 м одне від одного. При цьому відстань між будівлями одного ряду становила 3—7 м.

Могильники волинцевського типу належать до ґрунтових з трупоспаленнями на стороні. Спалення відбувалося на спеціальних площадках, які були виявлені поблизу с. Волинцеве Сумської області та м. Сосниці на Чернігівщині під час досліджень Д. Т. Березовця⁹. На Сосницькому могильнику знайдено дві таких площадки, що споруджувалися з товстих колод і мали прямокутну форму. Розміри їх — $1,2 \times 1,84$, $1,12 \times 1,17$ м. Колоди, з яких було зроблено ці настили, укріплювалися стовпчиками (по два з обох кінців), що заглиблювалися в ґрунт на 0,15—0,20 м. Від споруд залишився товстий шар вугілля, що зберіг форму, структуру та розміри деревин, які були орієнтовані по лінії схід—захід. Д. Т. Березовець відмітив тонкий шар попелу з дрібними кальцинованими кісточками, а також поодинокі намистини з слідами перебування у вогні¹⁰. Залишки спалених, вбрання та спорядження збиралися в урни, що потім встановлювалися у неглибоких ямках, дно яких вирівнювали та посипали річковим піском. Поховання супроводжувалися посудинами-стравицями, іноді досить численними (Волинцеве).

На поселеннях та могильниках волинцевського типу було зібрано значну колекцію знарядь праці та побуту, що свідчать про стабільний осілий спосіб життя населення та землеробський характер його господарства. Основною категорією знахідок на цих пам'ятках є уламки глиняного посуду, здебільшого ліпного. Так, на Волинцевському поселенні ліпна кераміка становила понад 90% від загальної кількості керамічних матеріалів. Це макітроподібні горщики, миски, сковорідки, виготовлені з тіста із значною домішкою шамоту. Більшість ліпних посудин неорнаментовано, лише вінця прикрашені пальцьовими відбитками та, дуже рідко, відбитками палички, перевитої шнуром. Крім цього посуду на пам'ятках волинцевського типу трапляються ліпні вироби, в тісті яких немає помітних домішок, поверхня заглажена. Це горщики з високими вертикальними вінцями, які імітують зразки кружального посуду. Вони, головним чином, наявні на могильниках і майже повністю відсутні серед матеріалів поселень.

Кружальний посуд пам'яток волинцевського типу за своїми технологічними якостями та ознаками дуже близький до салтівської кераміки. Його репрезентують горщики з широкою шийкою, високими вертикальними вінцями, крутими плічками та коротким конічним тулубом. Орнамент являє собою комбінації горизонтальних жолобчастих фрізів (на плічках), суцільного або вертикально-смугастого, іноді перехресно-смугастого лощіння у поєднанні з багаторядною «хвилею», що має вигляд зигзагів, які утворилися за допомогою гострозубчастого штампа. На денцях посудин помітні гончарські клейма (квадрат, коло, прямокутник, ромб). За даними Д. Т. Березовця, цей тип керамічних виробів становить на Волинцевському та Сосницькому поселеннях близько 7%, а на могильниках вони трапляються лише в найбагатших похованнях¹¹.

Серед керамічного матеріалу волинцевських поселень є також значна кількість уламків червоноглиняних середньовічних амфор, що імпортувалися з міст Північного Причорномор'я, Приазов'я та Криму.

Тракування пам'яток волинцевського типу з моменту введення їх в науковий обіг викликає суперечки. Одні дослідники вважали їх реліктом черняхівської культури, інші взагалі не визначали своєрідності поселень та могильників типу Волинцева, розглядаючи їх як однотипні з роменськими і синхронні з ними¹². Деякі фахівці намагалися генетично пов'язати між собою пам'ятки волинцевського і пастирського типів на підставі подібних технологічних якостей посуду обох груп та певної схожості орнаменталі і техніки її виконання¹³. Слід зауважити, що форми кружального посуду Пастирського городища — горщики з низькими, різко відігнутими вінцями та майже сферичним тулубом — не мають аналогій в керамічному комплексі пам'яток волинцевського типу. До того ж, горизонтальний жолобчастий фриз з плавною хвилястою лінією на горщиках пастирського типу прикрашав найширшу частину посудини, а не плічка, як це властиво кружальним волинцевським виробам. Отже, на наш погляд, пам'ятки пастирського та волинцевського типів не мають між собою типологічного й генетичного зв'язку; в усякому разі за винятком окремих орнаментальних мотивів такий зв'язок не простежується в керамічних комплексах обох груп пам'яток.

Д. Т. Березовець, який присвятив чимало років вивченню Волинцевського поселення та могильника, а також дослідженню аналогічних пам'яток поблизу м. Сосниця, вважав, що вони безпосередньо передували роменській культурі і були генетично спорідненими між собою групами пам'яток населення Дніпровського Лівобережжя напередодні утворення Київської Русі, тобто належали сіверянам.

Ця думка зустріла заперечення з боку І. І. Ляпушкіна, який у 1953 р. провадив невеликі розкопки городища з волинцевськими матеріалами поблизу с. Битиця Сумської області в басейні р. Псьол¹⁴. Воно

розташоване на двох високих мисах корінного берега. Одна частина поселення відокремлена від другої яром, а з напільного боку — відризане двома рядами ровів та валів. Наявність на ньому керамічних матеріалів доби раннього залізного віку, а також той факт, що для слов'янських городищ третьої чверті I тисячоліття н. е. такі оборонні споруди не властиві, свідчить, на нашу думку, про належність цієї пам'ятки до скіфського часу.

Під час досліджень було зібрано значну кількість кераміки, предметів побуту, знарядь праці. Крім того, розкопано кілька споруд. Житла заглиблено в ґрунт на 0,25—0,30 м, що не є характерним для жителів роменського типу, які звичайно заглиблені на 1,0—1,3 м. Серед керамічного комплексу Битицького городища переважає кружальний посуд (близько 90%) репрезентований горщиками, глечиками, амфорами. Найближчі аналогії горщики мають в керамічному комплексі Волинцевського та Сосницького поселень. Це посудини з високими вертикальними вінцями, широкою шийкою, виготовлені з досить добре відмудленої глини без помітних домішок. Серед кружального посуду трапляються салтівські глеки темно-сірого та брунатного кольорів, з широкою нижньою частиною, прикрашені орнаментом з поглиблених ліній та перехресним або вертикальним лощінням. Є амфори овоїдної форми, червоного або яскравого жовтогарячого кольору, які поширені на салтівських пам'ятках. Ліпна кераміка репрезентована близькими до горщиків посудинами двох типів: з високими вертикальними вінцями, що мають нахил до середини шийки, та з невисокими, відігнутими назовні. Останні прикрашені по зрізу вінець пальцьовими заціпами, у тісті є значна домішка подрібненого шамоту¹⁵. Аналогії їм широко відомі на Волинцевському і Сосницькому поселеннях.

Спіраючись на матеріали власних досліджень Битицького городища, І. І. Ляпушкін висловився проти спроби Д. Т. Березовця генетично й морфологічно зв'язати роменські та волинцевські пам'ятки, які останній вважав більш раннім проявом роменської культури¹⁶. На думку І. І. Ляпушкіна, обидві групи пам'яток є одночасними, причому волинцевські він пов'язував з якимось невеликим племенем, що входило до сіверянського племінного союзу¹⁷. Могильники волинцевського типу (поблизу с. Волинцевого, м. Сосниця, с. Малі Будки) І. І. Ляпушкін також інтерпретував як роменські, вважаючи їх курганными (відсутність насипів над ними пояснював руйнуванням внаслідок оранки).

Погляди І. І. Ляпушкіна не знайшли підтримки з боку інших дослідників. Так, П. М. Третьяков в одній з своїх праць висловив припущення, що волинцевські пам'ятки передують роменській культурі¹⁸. М. І. Артамонов також приєднався до запропонованого Д. Т. Березовцем датування волинцевських пам'яток VII—VIII ст.¹⁹ Точка зору останнього про хронологічну та генетичну спадкоємність обох культурних груп нам здається більш переконливою, хоч вона і викликає певні зауваження.

Так, у свій час Д. Т. Березовець писав про збіг ареалів волинцевських і роменських пам'яток²⁰. Проте публікація матеріалів з широко обстеженої території Дніпровського Лівобережжя І. І. Ляпушкіним²¹ та Д. Т. Березовцем, примусила відкинути це припущення у зв'язку з територіальною обмеженістю та незначною кількістю відомих на той час поселень і могильників волинцевського типу*. Слід зазначити, що у

* Крім вищезгаданих пам'яток, слід назвати багаточисельні поселення з керамікою волинцевського типу поблизу с. Авдеева Курської області (басейн р. Сейм) та с. Беседівка Сумської області (басейн р. Сули), а також зруйнований могильник поблизу с. Хухра (басейн р. Ворскли). Матеріали розкопок поселень поблизу Авдеева і Беседівки були частково опубліковані. Один горщик з могильника біля с. Хухри зберігається в Охтирському краєзнавчому музеї.

нашій статті, присвяченій стану вивчення роменської культури, зроблено спробу окреслити поширення цих старожитностей та встановити географічне співвідношення між роменськими та пам'ятками, що їм передують²². Але під тиском нових археологічних фактів слід визнати, що ця спроба значною мірою не відповідає сучасному стану вивчення слов'янських пам'яток переддержавного часу.

В останні роки на території Дніпровського Лівобережжя²³ були виявлені нові поселення з керамікою волинцевського типу, що сприятиме внесенню певних коректив у наші уявлення про ці пам'ятки та їх поширення.

До недавнього часу вважалося, що волинцевські пам'ятки притаманні лише Дніпровському Лівобережжю. Тому несподіваним було виявлення поселень з керамікою волинцевського типу на правобережжі Дніпра. Одне з поселень було відкрито археологічною експедицією Київського державного педінституту (керівник Н. М. Кравченко) у 1970 р. поблизу м. Обухів Київської області²⁴. Ще у 1969 р. співробітник Інституту археології АН УРСР Р. С. Орлов на околиці с. Ходосівка Києво-Святошинського району відкрив поселення з аналогічною керамікою. Тут у шурфах, закладених на зрізах ярів, були знайдені уламки ліпного та кружального посуду з характерними високими вертикальними вінцями та цільним і смугасто-перехресним лошінням поверхні. Під час шурфування Р. С. Орлов виявив також залишки восьми жител з глиняними пічками та кілька господарських ям²⁵.

У 1972 р. на Ходосівському поселенні нами були проведені розвідувальні розкопки. Поселення розташоване за 2—2,5 км на південний схід від с. Ходосівка на досить високому похилому відрізі плато, яке зараз дуже руйнується ярами. З півночі поселення прикриває розташоване на високому останці городище Кругле, яке має матеріали скіфського часу²⁶. Ще далі на північ вздовж балки проти городища на зораному полі на відстані до 600 м трапляються культурні залишки у вигляді кісток, уламків глиняного посуду, плям обпаленої глини, вугілля тощо. На північному краю берега балки, яка закінчується підвищенням, нами знайдено фрагменти пізньотрипільської кераміки софіївського типу та скупчення черепашок, що може свідчити про наявність тут поселення часів бронзи.

З заходу територія пам'ятки відрізана від плато дорогою в с. Підгірці. З півдня поселення відокремлене великим яром, що має назву Козаків Яр, а зі сходу воно відкривається в широку заплаву Дніпра, який далеко відступає від корінного берега. Місцевість знижується у східному напрямку, підвищуючись на захід до 8—10°. Загальна (придатна для розкопок) площа поселення становить близько 3 тисяч м².

Під час огляду та зачистки стінок ярів було помічено виходи обпаленої глини, попелу та темні плями заповнень житлових і господарських споруд, скупчення кісток тварин і керамічних уламків. Тут оглянуто близько десятка об'єктів. Розкоп закладено на східному схилі площадки поселення, поблизу самого краю яру.

Культурний шар являє собою гумусований ґрунт темно-сірого кольору потужністю 0,5—0,8 м, іноді 1,0 м (в місцях плям житлових та господарських споруд). В культурному шарі знайдено значну кількість кісток тварин, уламків посуду (здебільшого ліпних), аморфних шматків обпаленої глини, фрагментованих глиняних вальків тощо. Найчисленніші знахідки виявлено в другому та третьому штиках (до 0,75 м). Після зняття третього штика та зачистки ґрунту відкрито перекопаний кротовинами лесоподібний передматериковий ґрунт, де простежувались темніші плями якихось заглиблених споруд. Розташовані вони в центральній частині розкопу на глибині 0,5—0,6 м (до 0,75 м) від рівня сучасної поверхні. Обриси житлових приміщень близькі до прямо-

кутних, витягнуті. Орієнтовані вони в напрямку схід—захід. У східних кутках обох споруд знайдено скупчення шматків обпаленої глини та вальків. Під час зачистки з'ясувалося, що це — залишки глинобитних печей. Після розширення розкопу в західному та північному напрямках стало можливим визначити контури жител напівземлянкового типу (рис. 1).

Житло № 1. Воно виявлено на глибині 0,5 м у вигляді плями неправильної форми, близької до прямокутника, розмірами 5,0 × 5,3 м. У східному куті розчищено скупчення шматків обпаленої глини

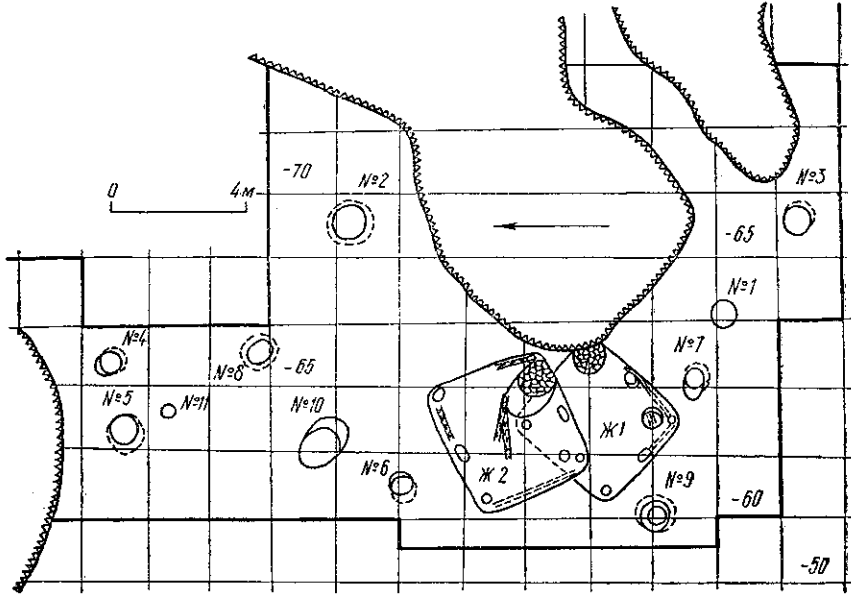

Рис. 1. Загальний схематичний план розкопу з житловими та господарськими спорудами на середньовічному поселенні поблизу с. Ходосівка в околицях м. Києва.

разом з уламками глиняного посуду і простежено пляму житлової споруди за її контурами. Цьому значною мірою сприяла наявність поблизу розвалу підсіпки з річкового піску кольору світлої іржі. Шаром піску, завтовшки 1,5—3 см на глибині 0,6—0,75 м було посипано підлогу, яка мала вигляд щільно утрамбованої площадки предматерикового суглинку. На рівні підлоги простежено ямки від стовпів, розташованих по кутках та посередині стінок житла. Ямки, діаметром від 0,2 до 0,35 м і глибиною 0,15—0,35 м від рівня долівки, в плані були здебільшого круглої або овальної форми. На дні деяких з них зафіксовано залишки зотлілих деревин у вигляді прошарку бурого кольору. Такі прошарки, довжиною 1,0—2,2 м, простежено й вздовж північно-східної та південно-західної стінок. Залишки даху, очевидно, потрапили до господарської ями, на дні якої виявлено скупчення зотлілого дерева з чіткою волокнистою структурою. Яма розташована у південному кутку житла на відстані 0,2 м від північно-східної стінки. Вона мала глибину 1,1 м та діаметр верхнього отвору 0,75 м, діаметр дна — 1,05 м. У північно-східному боці ями було зроблено підбій (рис. 2).

Житло орієнтоване кутками по сторонах світу. Ніяких конструктивних деталей (вхід, віконце) не виявлено. У східному кутку стояла піч, від якої залишилось велике скупчення шматків обпаленої до червоного кольору глини. Тут знайдено багато керамічних черепків та вальків досить різноманітної форми (рис. 3). Розвал склепіння, зробленого з цих вальків, перекривав черинь печі, що являє собою горизонтальний

майданчик, обмащений кількома шарами глини. Було простежено п'ять таких шарів, а також залишки вертикальних стінок печі (від 7 до 15 см заввишки) (рис. 2, профіль). Уціліла частина череня мала розміри 0,75×0,9 м. Челюсті пічки були повернуті в діагональному напрямку до західного кутка житла. Стінки, також з слідами неодноразової обмазки, біля череня мали товщину 0,1 м*.

У заповненні житла знайдено велику кількість уламків глиняного посуду, серед якого переважала ранньослов'янська кераміка з доміш-

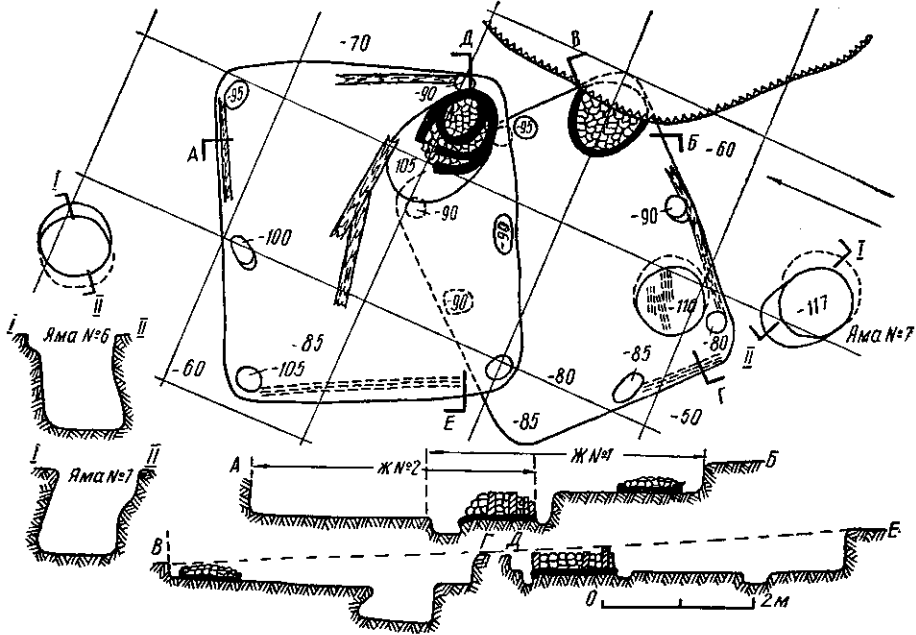

Рис. 2. План та профілі споруд.

кою досить великих зерен шамоту в тісті. Як у заповненні житла, так і господарської ями виявлено чимало кісток тварин, часто густо подрібнених, а іноді й перепалених.

В безпосередній близькості від розвалу печі лежав ліпний фрагментований горщик, виготовлений з глини, яка містила багато шамоту. Горщик за формою та складом тіста наближається до посудин ранньослов'янського часу (рис. 4, 1). Поряд з уламками ліпного посуду знайдено фрагменти виготовлених на гончарному крузі горщиків з досить високими вертикальними вінцями (рис. 5, 1—3, 7, 8); деякі з них були прикрашені орнаментом з комбінацій лощених або вдавлених горизонтальних та хвилястих ліній (рис. 5, 1, 2, 4).

Серед знахідок у заповненні житла слід назвати залізний ніж (рис. 6, 4), знайдений безпосередньо в розвалі печі, кістяну проколку-кочедик (рис. 6, 11), половинку 14-гранної намистини зі скла ясно-блакитного кольору, та пошкоджену тричасточкову посріблену намистину, виготовлену з зеленкуватого прозорого скла (рис. 7, 7, 8, 7). В господарській ямі знайдено уламок срібної бляшки з металу поганої якості з антропоморфним орнаментом, а поблизу краю ями, на підлозі житла — бронзову серезку з відлітою на середині дужки кулькою (рис. 7, 3; 8, 4).

Житло № 2 було виявлено під час розчистки першого житла, яке своїм краєм та прилеглим до нього північним боком перекривало

* З череня печі було забрано і передано в лабораторію Інституту геофізики АН УРСР (Г. Ф. Загній) п'ять фрагментів для проведення палеомагнітного аналізу та датування.

частину другого. Майже на рівні підлоги житла № 1, на 7 см вище неї, розташувався розвал вальків та перепалених до червоного кольору аморфних шматків глини, перемішаних з уламками ліпного й кружального посуду.

Підлога, розчищена на глибині 0,8—0,9 м, являла собою утрамбовану площадку передматерикового суглинку, густо посипаного річковим піском рудого кольору (товщиною 3—5 см). Долівка рівна, з невеликим підвищенням у східному напрямку. По кутах і посередині стінок житла простежено ямки від стовпів, здебільшого видовженої форми (0,15 × 0,20 і 0,20 × 0,25—0,3 м), глибиною 0,9—1,1 м від рівня сучасної поверхні. Вздовж східної та північної стінок ями зафіксовано обпалені деревини або плахи довжиною від 1,5 до 2,2 м, а вздовж всієї південної стінки — прошарок зотлілого дерева. Залишки двох обгорілих деревин виявлено також у центрі житла. Одна з них перекривала частину передпідної ями, глибиною 1,0 м від рівня сучасної поверхні при найбільшій ширині 1,3 м (по осі південь—північ). Безпосередньо біля південної стінки пічки була ямка від стовпчика, що, можливо, належала до житла № 1 (рис. 2, план).

У житлі виявлено піч. Розвал її зафіксовано на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. При розчистці з'ясувалося, що загальна довжина розвалу становить 1,1 м (по лінії схід—захід), максимальна ширина — 0,7 м, мінімальна — 0,5 м. Відстань між стінкою печі та південною стіною житла становила 0,15 м. Відзначимо, що піч у цьому житлі значно різнилася від описаної вище. Вона більших розмірів; в східному куті її череня була висока, кругла в плані перегородка (висотою до 0,45 м). Відстань між нею і стінками печі становила 0,14—0,17 м. Товщина стінок коливалася від 5 до 9 см; на них помітні сліди кількох шарів глини. Діаметр перегородки — 0,8 м (розміри пічки від її челюстів до задньої стінки). Челюсті повернуті до північно-західної стіни житла. Можливо, всі ці деталі з'явилися під час ремонту, але, безперечно, вони мають якесь конструктивне призначення.

У передпідній ямі знайдено розвал горщика ранньослов'янського часу, який потім було реставровано (рис. 4, 2). Тут же виявлено кістяну проколку та уламок мозаїчної різнокольорової намистини, зробленої з пасти (рис. 7, 8; 8, 8, 9). Поблизу розвалу печі в межах передпідної ями, на рівні підлоги знайдено глиняне лощене біконічне пряслице ретельно виготовлене (рис. 6, 6). У західному куті житла, в ямі від стовпчика лежала залізна пряжка видовженої прямокутної форми з язичком

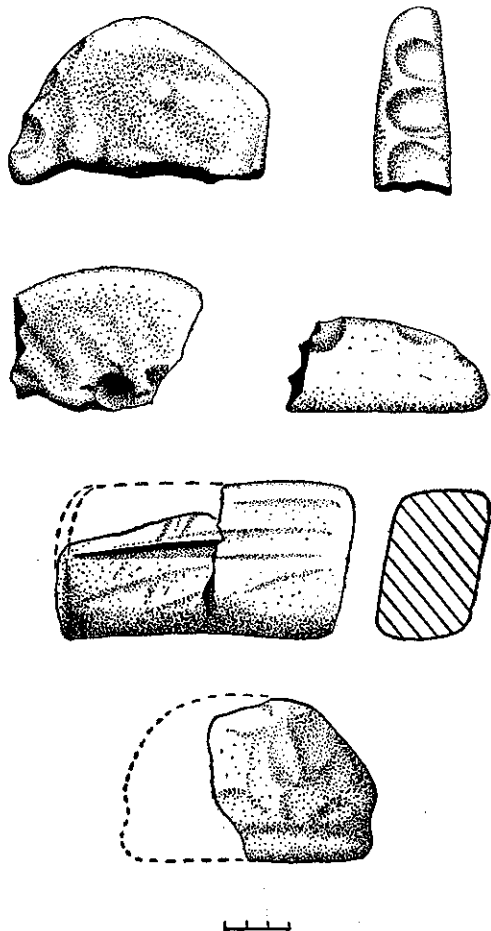

Рис. 3. Уламки глиняних вальків від склепіння печей.

(рис. 6, 5). В заповненні житла поряд з уламками грубої ліпної кераміки були фрагменти високоякісного посуду з вертикальним лошінням (рис. 5, 1—5). Деякі з них мали гарний орнамент (рис. 5, 2, 4). Крім того, знайдено шматки залізного шлаку та бурого залізняку, а також значну кількість кісток тварин і уламків глиняних обпалених вальків.

В процесі розчистки обох жител виявилось, що перше з них лише частково порушило приміщення другого, незначною мірою пошкодивши

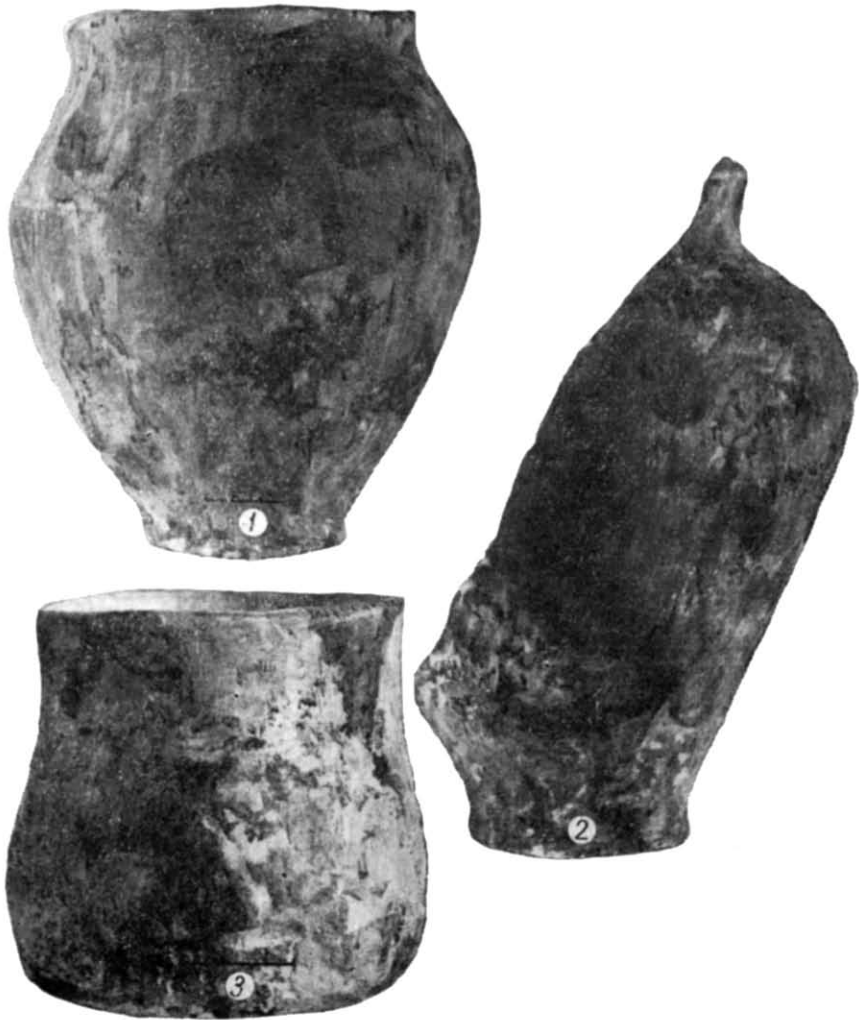

Рис. 4. Форми ліпного посуду з жител.

його піч. Якихось слідів нівелювання житла № 2 перед спорудженням напівземлянки № 1 не простежується. Перепад рівня підлоги в обох житлах становить 0,25—0,35 м.

Споруди, можливо, існували одночасно, про що свідчить наявність однотипового матеріалу в них обох. Можна припустити, що житло № 1 було побудовано відразу ж після загибелі напівземлянки № 2. Житло № 1, можливо, було залишене мешканцями, оскільки жодних згорілих конструкцій не простежено, а сліди зотлілої деревини від стін житла лише підтверджують таке припущення.

Під час розкопок зафіксовано одинадцять ям різного призначення і найрізноманітніших форм.

Яма № 1 відкрита при знятті третього штика ґрунту. Вона кругла в плані, глибина її — 0,7 м від рівня сучасної поверхні. В її заповненні трапились уламки пізньотрипільських посудин та фрагменти горщиків ранньослов'янського часу. На дні ями знайдено крем'яний скребок.

Яма № 2 мала круглу в плані форму, а в розрізі — дзвоноподібну. Її верхній діаметр дорівнював 1,0 м, нижній — 1,4, при глибині

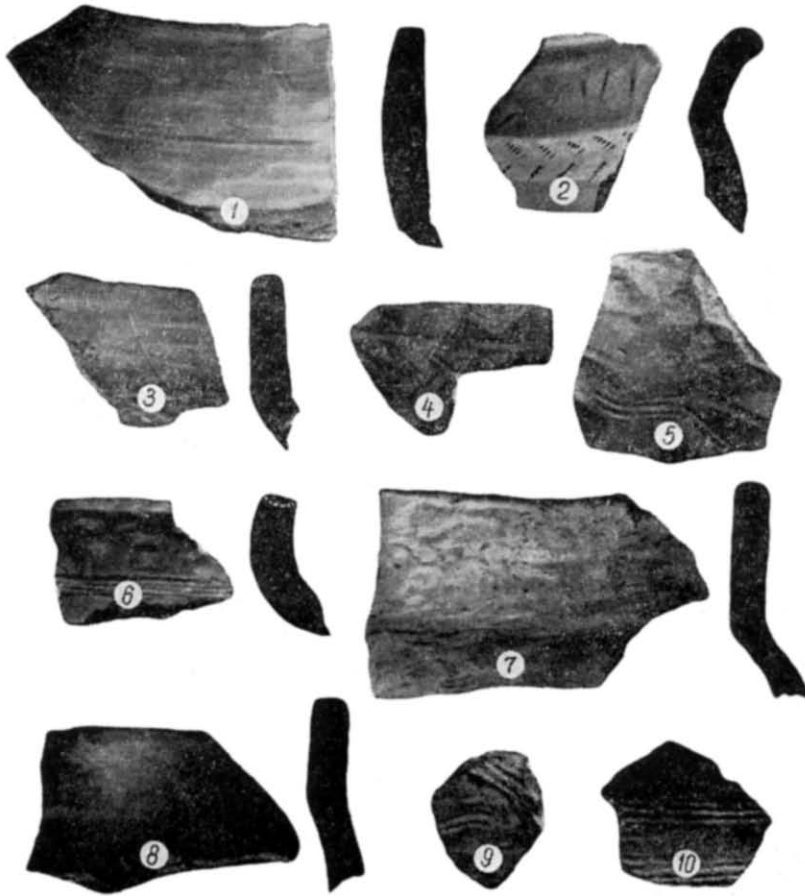

Рис. 5. Фрагменти кружальної лощеної та шерехатої кераміки:

1—5 — уламки посудин з лощеною поверхнею; 6—10 — уламки посудин з шерехатою поверхнею.

1,35 м від рівня горизонту. В темному гумусованому заповненні містилась, здебільшого кераміка ранньослов'янського часу та поодинокі фрагменти горщиків часу бронзи. В шарі ями на глибині 1,0 м було знайдено бронзову бляшку, а також уламок антропоморфної срібної бляшки (рис. 7, 1, 2, 5; 8, 1, 3, 6). Серед інших знахідок — уламки каменів (бурий залізняк, вапняк) та дуже подрібнені кістки тварин.

Яма № 3 виявлена на глибині 0,65 м, мала в плані трохи овальну форму та підбій у південно-східному напрямку. Розміри ями 0,9 × 0,8 м; діаметр підбою — 1,15 м при глибині 0,8 м. В заповненні знайдено уламки посуду ранньослов'янського часу з значною домішкою шамоту, кварциту та бурого залізняку в тісті. Дно ями рівне, плоске. Тут виявлено вдавнену половинку глиняного пряслиця зрізано-біконічної форми (рис. 6, 7).

Ями № 4, 5 простежені на глибині 0,8 м. Діаметр першої з них — 0,9 м, другої — 1,0 м. Обидві вони круглої в плані форми з глибиною дна — 1,1 м. Яма № 4 мала приступку висотою 0,1 м з північного боку

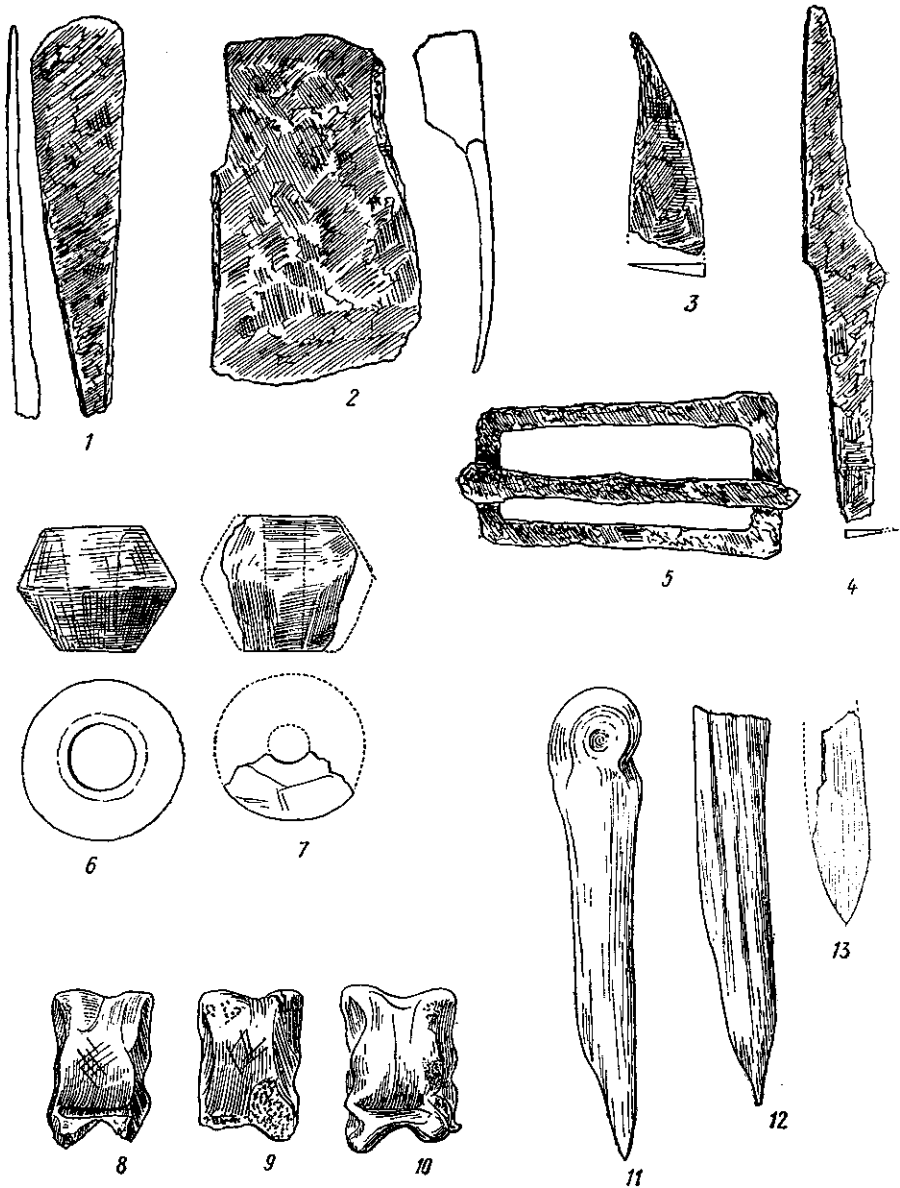

Рис. 6. Предмети ремесла та побуту:

1 — стрілоподібний предмет; 2 — тесло-мотичка; 3 — уламок серпа; 4 — ніж; 5 — пряжка; 6, 7 — пряслиця; 8—10 — астрагали з прокресленими позначками; 11—13 — проколки.

та підбій шириною 0,2 м у південній стіні. В ямі № 5 підбій розташовувався у західному напрямку, висота його становила 0,3 м. Знахідки відсутні в обох ямах.

Яма № 6 розташована в безпосередній близькості до житла № 2 на глибині 0,45 м. Вона округла в плані, з діаметром верхнього отвору — 1,05 м та діаметром дна — 1,3 м. Тут зі східного боку простежено приступку шириною 0,2 м і висотою 0,3 м. Ширина підбою дорівнює 0,45 м. В заповненні ями знайдено багато шматків обпаленої до

червоного кольору глини, уламки вальків упереміш з кістками тварин та вугілля. В шарі на глибині 0,95 м виявлено залізний предмет невідомого призначення, який за формою нагадує вістря стріли давньоруського часу (рис. 6, 1). Поряд виявлено залишки ранньослов'янського посуду разом з поодинокими фрагментами кераміки пізньотрипільського часу.

Яма № 7 була зафіксована на глибині 0,45—0,55 м в безпосередній близькості від південного краю напівземлянки № 1, що може свідчити на якийсь зв'язок з останньою. Яма мала видовжену в плані фор-

Рис. 7. Прикраси:

1, 3 — бронзова бляшка; 2, 5 — срібні бляшки; 6—8 — намистини. 1, 3, 4 — бронза; 2, 5 — срібло; 6, 7 — скло; 8 — паста.

Рис. 8. Прориси прикрас (1—6, 8—9 — в натуральну величину; 7 — збільшено).

му та підбій у східному напрямку (вісь схід—захід). Глибина її дорівнює 1,15 м; діаметр по довгій осі — 1,25 м; довжина приступки — 0,55 м при висоті 0,15 м. Під час зачистки на краю приступки було знайдено уламок бронзового бубонця (рис. 4; 8, 2). Дно ями заокруглене. В заповненні виявлено окремі фрагменти пізньотрипільської кераміки, уламки кварциту, шматок залізного шлаку, а також уламки горщиків ранньослов'янського часу. Слід зазначити, що на глибині 0,45 м біля східного краю ями знайдено кінцеву частину вістря залізного серпа (рис. 6, 3).

Яма № 8 виявлена на глибині 0,7 м, мала видовжено-овальну форму. Розміри її — 0,8 м по верхньому діаметру та 1,25×1,05 м по дну, яке заглиблене на 1,0 м від сучасної поверхні. Яму орієнтовано по лінії північ-схід-південь-захід. В заповненні знайдені окремі невиразні подібнені кістки тварин, уламки керамічного шлаку, шматки бурого залізняку та черепашки річкової перлівниці.

Яма № 9, зафіксована на глибині 0,5 м. Вона була розташована близько від західного кутка житла № 1 — на відстані 1,3 м від нього. Яма круглої в плані форми, діаметром 1,0 м, глибиною 1,4 м від рівня сучасної поверхні. Її характерною ознакою є закраїна шириною близько 0,2 м. У північній стіні зроблено підбій, тому діаметр дна дорівнює 1,18 м. Висота заплічок становить 0,2 м, ширина підбою — 1,18 м, висота — 0,6 м. На стінках ями помітні сліди вогню, а подекуди вони обпалені до червоного кольору та закопчені. В заповненні виявлено звичайний керамічний матеріал поряд з кістками тварин. На плоскому рівному дні знайдено скупчення вугілля, а біля південної стінки — вдавнену в ґрунт залізну мотичку-тесло (рис. 6, 2) з незімкнутою втулкою.

Яма № 10. Її контури простежено на глибині 0,7 м. Вона мала в плані овальну форму, видовжену по осі південь-захід-захід—північ-схід-схід. Її розміри: по довгій осі — 1,5 м, по короткій — 1,3 м. З схід-

ного боку в ямі, на глибині 1,3 м від поверхні, є приступка, ширина якої становить 0,5 м, а висота — 0,3 м. Дно заглиблене на 1,3 м від горизонту. В заповненні знайдено звичайний керамічний матеріал (уламки пізньотрипільського та ранньослов'янського посуду) та подрібнені кістки тварин.

Яму № 11 зафіксовано на глибині 0,6 м. Вона мала круглу в плані діаметром 0,8 м і циліндричну в розрізі форму. Яма глибиною 0,85 м від горизонту, з рівними стінками та дном. В гумусованому заповненні знайдено верхню частину ранньослов'янського горщика, окремі фрагменти посуду софіївського типу та шматки бурого залізняку.

Розглянемо більш детально керамічний комплекс поселення. Вище зазначалося, що в ньому репрезентовано посуд пізньотрипільської доби та ранньослов'янського часу. Перший належить до софіївського типу (друга половина III тисячоліття до н. е.)²⁷, а другий — до пам'яток волинцевського типу (третя чверть I тисячоліття н. е.).

Не зупиняючись на описі пізньотрипільської кераміки, розглянемо посуд ранньослов'янського часу, який різниться формою та складом тіста, в якому є домішки великозернистого шамоту, або подрібненого бурого залізняку. Черепок ранньослов'янських посудин крихкий, шаруватий, з нерівною поверхнею, колір на зламі — від чорного і темно-сірого до червоного і жовто-гарячого. Колір зовнішньої поверхні — від ясно-жовтого до червонувато-бурого. У тісті, крім шамоту, є домішки крупного річкового піску, подрібнених кісток, іноді зерен кварциту. Стінки посудин досить товсті — від 5 до 1,5 м; товщина дна здебільшого дорівнює 2,0—2,5 см. Дно завжди рівне, плоске, часто з слідами підсипки піску, або полову. Найпоширенішою категорією посуду є горщики з досить широкою шийкою, діаметр якої становить від 10—15 до 22—35 см при висоті 15—40 см. Серед них можна виділити два типи. До першого належать горщики з більш-менш відігнутими вінцями, досить чіткою шийкою, різко підкресленими плічками та трохи опуклим конічної форми тулубом. Вінця звичайно орнаментовані пальцьовими відбитками по зрізу, іноді — вдавленнями, виконаними паличкою, перевитою шнурком (рис. 9, 3—5, 7, 8). В деяких випадках вінця горщиків цього типу були лише горизонтально зрізані і не мали орнаменту (рис. 9, 1, 2, 9—11).

До другого типу відносяться посудини з циліндричними вінцями (схожими на стоячий комірець) та більш опуклобоким тулубом. За висотою вінця можна виділити два підтипи. Перший — має низькі вертикальні вінця та плічка плавних чітких обрисів, овоїдної форми тулуб і вузьке денце. Її зовнішня поверхня нерівна, внаслідок наявності в тісті великих зерен шамоту або подрібненого бурого залізняку; випал нерівномірний (рис. 9, 1, 11). Другий підтип різниться від першого високими (5—8 см) вінцями та чіткіше підкресленими плічками; тулуб при вузькому денці більш округлий (рис. 9, 2). Тісто посудини другого підтипу вимішане ретельніше, в його складі майже відсутні грубі домішки, великі зерна шамоту, натомість в ньому більша кількість піску.

Кружална кераміка репрезентована фрагментами чорнолошених посудин з горизонтальним, вертикальним або перехресним лошінням зовнішньої поверхні. Усі вони з опуклобоким овоїдним тулубом та високими вертикальними вінцями. Більшість з них має орнаментальні фризи з вдавлених та пролошених горизонтальних смужок, між якими є одна чи кілька хвилястих ліній. Деякі з кружалних посудин прикрашені комбінаціями пролошених вдавлених смуг з відбитками гребінчастого штампа, що надає посуду ошатний вигляд (рис. 5, 2, 4, 5). Тісто кружалної кераміки добре вимішане. Грубі домішки практично відсутні, їх замінює дрібний річковий пісок. Випал рівномірний, внаслідок чого поверхня горщиків рівного світло-сірого або брунатного (до чорного) кольорів. Вони мають досить товсті стінки (близько 1 см), але тонші ніж.

у ліпних горщиків. Слід зазначити наявність серед кружального посуду деяких екземплярів з стінками товщиною до 1,5 см. Для них характерною є домішка у тісті великозернистого шамоту. Вони звичайно орнаментовані прокресленою хвилястою або горизонтальною лінією (рис. 5, 6, 9, 10).

Серед керамічного комплексу необхідно назвати ліпні сковорідки з досить великим бортиком — від 3 до 5 см; діаметр їх — 15—27 см. Трап-

Рис. 9. Уламки ліпного посуду.

ляються також фрагменти великих (0,4×0,65 м або 0,6×0,8 м) листів, що, можливо, монтувалися безпосередньо на склепіннях печей. Вони призначалися для сушіння зерна або рослинних стеблін. Листи мали високі (10—15 см) бортики, 3—5 см завтовшки.

Описана вище кераміка має найближчі аналогії в керамічному комплексі пам'яток волинцевського типу, відомих на території Дніпровського Лівобережжя. Звичайно вони етнічно визначаються як пам'ятки літописних сіверян²⁸ (це стосується як ліпного, так і кружального посуду). Виняток становить фрагментована невеличка ліпна посудина, знайдена в житлі № 2. Вона має циліндричну верхню частину, яка на середині висоти плавно переходить в розширений тулуб (найбільший діаметр — 11 см, шийки — 9 см, висота — 10,5 см). Денце заокруглене (рис. 4, 3), стінки досить тонкі (0,5 см); по косо зрізаних вінцях нанесено насічку гострим предметом; тісто крихке, з домішкою піску та трави; колір поверхні світло-жовтий. Такі посудини невідомі на слов'ян-

ських пам'яток, але трапляються серед кераміки, залишеної кочовим населенням басейну Дону та Сіверського Дінця²⁹. З інших знахідок слід згадати астрагали дрібної худоби з прокресленими мітками (рис. 6, 8—10).

Хронологію досліджуваного поселення можна визначити за аналогією з пам'ятками волинцевського типу, що датуються VII—VIII ст. На користь цього, насамперед, свідчить топографія та характер самого поселення, а також зібрані тут матеріали. Так, виявлена у житлі № 1 тричасточкова скляна намистина з срібною прокладкою має аналогії в пізньоаланських могильниках Північного Кавказу, де вони датуються за знайденими там же візантійськими та східними монетами VI—IX ст.³⁰ Чотирнадцятигранна намистина з цього ж житла виготовлена зі скла синього кольору і має численні аналогії серед прикрас з могильників Архон, Дмитрівського, Салтівського, час існування яких визначається з кінця VII—початком IX ст.³¹ Цим же часом можна датувати уламок мозаїчної намистини з напівземлянки № 2, яка за класифікацією В. Б. Ковалевської належить до типу «Д», хронологічно обмеженого початком VIII—IX ст.³² Так само датуються знайдені на поселенні бронзовий бубонець, сережка, срібні антропоморфні та з рослинним орнаментом бляшки, що характерні для пам'яток салтовського типу та згадуваних могильників Північного Кавказу (Чир-Юрт, Дуба-Юрт, Архон, Верхнього Салтова, Дмитрівського могильника та ін.). Таким чином, усі перелічені знахідки дають підставу вважати середину IX ст. вірогідною верхньою межею часу існування поселення.

Під час розкопок поселення було виявлено групу речей, які можуть вказувати на нижню хронологічну дату його існування. Так, наприклад, залізна прямокутна видовжена форми пряжка з язичком (житло № 2) належить до так званих аварських старожитностей, які звичайно датуються VI—VII ст. н. е.³⁴ Бронзова бляшка з рослинним орнаментом, виявлена в ямі № 2, на жаль, не має прямих і повних аналогій серед речей салтовського типу, але вона є дуже близькою за стилем виконання до давньоугорських прикрас, що походять з могильників Приуралля, де вони датуються початком третьої чверті I тисячоліття н. е.³⁵ До того ж, поширення описаних вище намистин з VI ст. не суперечить висновку, що нижня межа життя на поселенні визначається другою половиною VII ст. Проведений аналіз керамічних матеріалів, морфологічно і типологічно близьких до посуду пам'яток волинцевського типу також свідчить на користь датування ранньосередньовічного шару поселення другою половиною VII — початком IX ст. н. е.

Викликає неабиякий інтерес факт наявності пам'яток з матеріалами волинцевського типу на Київському Подніпров'ї, тим більше, що тут, як ми бачили, вони датуються трохи пізнішим часом, ніж власне волинцевські пам'ятки. Це, на наш погляд, може пояснюватись тим, що певна частина лівобережного населення спорадично проникала на Правобережжя Дніпра. Але ця проблема потребує спеціального дослідження і виходить за межі даної статті.

¹ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області.— АП, 1952, т. 3, с. 242—250.

² Беспальчев В. Ф. Поля погребений в Роменском уезде Полтавской губ.— Труды XIV АС, 1911, т. 3.

³ Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии.— ИАК, 1906, вып. 22, с. 50—54.

⁴ Спицын А. А. Древности антов. Л., 1928, с. 492—495.

⁵ Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосница.— КСИА АН УССР, 1952, вып. 1, с. 50—52.

⁶ Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр.— АП, 1955, т. 5, с. 49; Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян.— Археологія, 1953, т. 8, с. 57.

⁷ Березовець Д. Т. Северяне перед образованием Киевской Руси. Автореф. канд. дис. М., 1969, с. 9.

- ⁸ *Ляпушкин И. И.* К вопросу о памятниках волынцевского типа.—СА, 1959, № 29—30, с. 65.
- ⁹ *Березовец Д. Т.* Северяне..., с. 7.
- ¹⁰ *Березовец Д. Т.* Дослідження слов'янських пам'яток..., с. 56.
- ¹¹ *Березовец Д. Т.* Северяне..., с. 10.
- ¹² *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.). М., 1968, с. 61—62.
- ¹³ *Артамонов М. И.* Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья.— В кн.: Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. Л., 1970, с. 29; *Артамонов М. И.* Славяне и болгары в Поднепровье.— *Berichte den II International Kongress fur slawische Archeologie*, 1970, Bd. 1, S. 130.
- ¹⁴ *Ляпушкин И. И.* К вопросу о памятниках..., с. 58—83.
- ¹⁵ *Ляпушкин И. И.* К вопросу о памятниках..., с. 66.
- ¹⁶ *Березовец Д. Т.* Археологические памятники летописных северян.— КСИА АН УССР, 1953, вып. 2, с. 26.
- ¹⁷ *Ляпушкин И. И.* К вопросу о памятниках..., с. 83; *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы..., с. 61, 71, 77, 86—87;
- ¹⁸ *Третьяков П. Н.* Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки.— СА, 1969, № 4, с. 90.
- ¹⁹ *Артамонов М. И.* Вопросы расселения славян и советская археология.— В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 60; *Артамонов М. И.* Славяне и болгары в Поднепровье.
- ²⁰ *Березовец Д. Т.* До питання про літописних сіверян.— Археологія, 1953, т. 8, с. 49 и сл.; *Березовец Д. Т.* Археологические памятники..., с. 26.
- ²¹ Маршрутні обстеження басейнів лівих приток Дніпра у 1938, 1940, 1945—1948 рр., 1951, Див.: *Ляпушкин И. И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА, 1961, № 104, рис. 1.
- ²² *Сухобоков О. В.* Деякі проблеми вивчення роменської культури.— Археологія, 1971, вип. 3, с. 37—48, рис. 1.
- ²³ *Горюнов Е. А.* Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1971 г.— НА ИА АН УССР, ф. е. № 6035, 1971/57, с. 6—9, 11, 13—14, 20, 25, 28, 30; *Горюнов Е. А.* Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН ССР в 1972 г.— НА ИА АН УССР, ф. е., № 6287, 1972/90, с. 10—13, 16—18; *Горюнов Е. А.* О памятниках волынцевского типа.— КСИА АН СССР, 1975, № 144, с. 3—10.
- ²⁴ *Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховський Є. Л.* Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. на Київщині.— Археологія, 1975, 15, с. 87.
- ²⁵ *Орлов Р. С.* Исследование раннеславянских памятников на Киевщине.— В кн.: Археологические открытия 1969 г. К., 1970, с. 265; *Орлов Р. С.* Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва.— Археологія, 1972, вип. 5, с. 98—105.
- ²⁶ *Фабрициус И. В.* Отчет о рекогносцировочной поездке в сс. Хотов и Ходосовку.— НА ИА АН УССР, ф. е. № 485, 1947/27, с. 2—3; *Покровская Е. Ф.* Отчет о работе группы экспедиции «Большой Киев» 1947 г.— НА ИА АН УССР, ф. е. 596, 1947/27, с. 6—7.
- ²⁷ Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971, с. 179, 201 та ін.
- ²⁸ *Березовец Д. Т.* Северяне..., с. 6, 18.
- ²⁹ *Артамонов М. И.* Саркел—Белая Вежа.— Труды ВДАЕ; МИА, 1958, № 62, с. 34; *Плетнева С. А.* От кочевий к городам.— МИА, 1967, № 142, с. 116.
- ³⁰ *Деоник В. Б.* Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв.— СА, 1961, № 3, с. 221.
- ³¹ Там же, с. 218, рис. 4, 18; *Деоник В. Б.* Классификация и хронология аланских украшений VI—IX вв.— МИА, 1963, № 114, 146; *Плетнева С. А.* От кочевий в городам, табл. 3.
- ³² *Деоник В. Б.* Классификация бус..., рис. 5, 59—60, с. 232.
- ³³ *Деоник В. Б.* Классификация и хронология..., с. 131; *Плетнева С. А.* От кочевий к городам, с. 142; *Ляпушкин И. И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона.— МИА, 1962, № 62, рис. 21.
- ³⁴ *Fettich N.* Le decouverte de tombes princieres hunniques a Szeged — Nagyszekso. Budapest, 1952, t. XXXVIII, 12; *Laszlo Gyula.* Etudes archeologiques sur l'histoire de la societe des Avars.— АН, s. n. XXXIV. Budapest, 1955; *Csallany D.* Archaeologische Denkmater des Gepiden in Mitteldonaubecken (454—568) u. z. Budapest, 1961, old. 261.
- ³⁵ *Ковалевская В. Б.* Башкирия и евразийские степи IV—IX вв.— В кн.: Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972, рис. 3, 21.

О. В. СУХОБОКОВ

К вопросу о памятниках волынцевского типа

Резюме

В статье автор вновь поднимает вопрос о своеобразной группе памятников волынцевского типа, которые были локализованы на территории Днепровского Левобережья и до сих пор вызывают различные суждения относительно своей культурно-хронологической и

этнической интерпретации. В целом присоединяясь к точке зрения Д. Т. Березовца по вопросу о датировке этих памятников VII—VIII вв. н. э. и считая их принадлежащими северянскому племенному союзу, автор обращает внимание на факт существования аналогичных памятников в Киевском Поднепровье, обнаруженных в последнее время. Относительно более поздняя датировка этих поселений (конец VII — начало IX вв. н. э.) дает возможность предполагать определенное перемещение какой-то части левобережного населения на правобережье Днепра в третьей четверти I тысячелетия н. э.

В. В. АУЛІХ

Про вивчення слов'янорусської кераміки

Термін «кераміка» в широкому розумінні означає вироби з природних глин або їх суміші з мінеральними домішками, випалені до каменеподібного стану. Цим терміном називають багато різноманітних виробів, починаючи від будівельних матеріалів до тонких мистецьких творів — художнього посуду та невеликої скульптури.

Вироби з випаленої глини досить крихкі, легко б'ються, зате добре зберігаються в ґрунті. Саме тому вони, в цілому і фрагментованому стані, становлять основну масу знахідок у культурних шарах більшості археологічних пам'яток. Зокрема, багатий асортимент кераміки властивий слов'янським пам'яткам ранньофеодального періоду. Тут є кухонний і столовий посуд, спеціалізовані посудини для будівельних (голосники) і виробничих цілей (тигельки), ливарні формочки і сопла, пряслиця для веретен, тягарці й грузила для сітей, світильники, іграшки, предмети культу, цегла-плінфа, а також плитки для облицювання стінок і вкладкина долівок монументальних споруд. Найчастіше трапляються цілі й фрагментовані вироби кухонного та столового призначення. Проблематиці їх дослідження, головним чином, й присвячена ця стаття.

Незважаючи на гостру потребу, таким дослідженням приділяється поки що мало уваги. Найбільш численними є різні за своїм характером статті про керамічні матеріали окремих пам'яток. Натомість зовсім відсутні зведені праці про кераміку тих чи інших земель давньої Русі, не говорячи вже про монографії, які були б присвячені давньоруській кераміці взагалі, в усій багатогранності й різноманітності її проявів. Від виходу в світ (у 1948 р.) фундаментальної праці Б. О. Рибаківа про давньоруське ремесло, де чимало місця відведено підсумкам і осмисленню відомостей про керамічне виробництво східних слов'ян¹, у вітчизняній археологічній літературі не з'явилося жодної монографії чи навіть докладної статті, в якій у широкому плані були б порушені питання розвитку східнослов'янської кераміки на основі найновіших матеріалів розкопок. Певні аспекти розвитку давньоруської гончарної техніки розглянуто в ряді статей О. О. Бобринського². Крім того, коротку характеристику керамічного матеріалу знаходимо майже в усіх дослідженнях, присвячених давньоруським пам'яткам — Києву, Гродно, Рязані, Воїню, Родні, Колодяжину, Пліснеську, Дорогичину³ та ін. Детальніше опрацьована кераміка Новгород, Таманського городища, Червеної, Галича⁴, а також Старої Ладоги, для інтерпретації якої Я. В. Станкевич використала дуже цікаві етнографічні паралелі⁵. Останнім часом опублікована серйозна праця про кераміку Москви⁶. Однак її автор, хоч і охоплює широкий хронологічний період, основну увагу приділяє пізньофеодальному часу. Спорадично з'являються на сторінках журналів також невеликі статті з аналізом керамічного матеріалу окремих пам'яток або його груп в межах певної території⁷.

Як видно з цього короткого схематичного переліку, за останні 25 років нагромаджено чимало нових фактів, у зв'язку з чим назріла не-